I

Був вечір 30 грудня 1647 р. Дзвін. на київському магістраті прозвучав на знак, щоб гасити світло, й вулиці київські стали тонути в нічній пітьмі. Воєводські слуги, що перед тим швендяли по вулицях, пильнуючи, аби ремісники замкового присуду не купували нічого в магістратських корчмах, тепер виглядали, чи не блисне де світло та не дасть поводу потягнути його хазяїна до одвіту.

Користаючи з пітьми й тиші, що опанували місто, якась фігура пересунулася по гіллях липи, що висовувалися з-за високого паркану Братства й, спустившись з них на вулицю та оглядівшись навколо, попростувала до ринку. Був то спудей Київської Академії Грицько Пісченко, а викрався він, аби поділитися думками, що обсіли його й не давали спокою ці дні, з своєю дівчиною, донькою матербозького протопопа. Хоч Грицько був принятий в домі батька й не далі як на неділю був туди прошений, одначе йому так хотілося поговорити з нею, що, побачивши її в церкві сьогодні, умовивсь, аби вона вийшла до нього в садок по вечірнім дзвоні.

Скорою ходою перейшов він ринок і церкву Успенія Божої Матері, де був протопопом отець Кирило Іванович, батько його Настусі, та пішов попід парканом та окопом попівства, що тяглося далеко вверх аж на Щекавицьку гору. Просунувшись обережно через густі кущі тернини, що посаджені були над окопом, він опинився на умовленому місці — в гущавині, серед кущів безу й жасмину, де стояла лавочка. Нікого одначе не було. Він сів на лавку почекати й став думати про те, що тепер опанувало його думки.

Він був сирота по священику, тітчиному брату одного з братських ієромонахів, й, можна сказати, виріс у Братськім монастирі, а, видаючися між товаришів своїми здібностями, вважався кандидатом на професора в своїй Академії. Але в нім занадто багато було ще молодечої

сили і життя, щоб укластися повністю в академічні ідеали. В Київ кілька днів тому донеслася вість, що один з видатніших козацьких старшин Богдан Хмельниченко, завівшися з чигиринським старостою, викрався на Низ і почав громадити коло себе всіх покривджених лядським пануванням. Тих покривджених від часу, коли коронний гетьман Станіслав Потоцький розсаджав козаків на палях від Київа до Ніжина, назбиралося досить. Не дурно, що вість про приготування нового повстання незвичайно жваво кружила між людом. Дивні дива оповідалися при тім про довірочні розмови Хмельниченка з королем, про старостинські нагінки за ним і про штучний спосіб, яким викрав він у п'яного Барабашенка королівські листи, що кликали козаків до походу на турка. Наслідком того всього було, що більш гарячі не мали терпеливості чекати, поки Хмельниченко прийде з січовиками на "волость", і тепер вже вибиралися до нього. Таких було кілька й межи братськими спудеями, а приклад їх заохочував і Грицька. Ці, власне, думки й займали його тепер, розвіявши всі давнішні шкільні інтереси.

Він так задумався, що й не спостеріг, як надійшла Настуся, з головою закутана в батьківську опанчу, й кинувся з несподіванки.

— От добре, що ти підождав,— сказала вона, засапавшись з поспіху, й сіла коло нього на лавку.— Я ледве викралась. До нас прийшов ваш ректор і ще хтось, і я мусила їм видавати до столу.

— А я так замислився, що й не спостеріг. Знаєш ти, третій день ходжу, як не свій, аж голова болить.

— Що тобі сталося, любчику? — з перестрахом запитала дівчина.

— В неділю ввечері, по тій рекреації, розійшлася у нас вістка, що буде повстання. Це з Черкас привезли. Козаки громадяться на Низу й по новім році рушать сюди. Кілька моїх колег збираються на Низ, і я пішов би з ними...

— Ти пішов би у військо, на Низ! — з острахом скрикнула Настуся, але хлопець говорив, не зважаючи, з запалом далі.

— Десятий рік минає, подумай, як задушено нашу силу! Як у могилі затихло, аби тільки всякій погані плодитись, всякій кривді та презирству, і не було кому за той бідний народ піднятись, не було месника за тих помучених, побитих... Мені аж волосся догори стає, як пригадаю,— сам я ледве мов крізь сон пам'ятаю,— що в нас у Димері виробляв той катюга Лащ: він же й батькові моєму вкоротив віку... Тепер прийшов час устати одностайно на того ворога клятого...

— Але як же ти підеш, а я зостанусь, і тебе уб'ють! — перервала нарешті цю запалену промову Настуся.

— Власне,— схаменувся й перервав свою гарячу розмову Грицько,— якби не ти, чого б я й думав аж три дні. Як згадаю за тебе, то й починають мене всякі думки мучити, що от, мовляв, тебе покину...

— От то-то ж і є,— перебила втішена такою розмовою Грицька Настуся. Але той, помітивши цю "скороспішну дедукцію", ще з більшим завзяттям і поспіхом заговорив:

— Але ж із тим усім я ніяк не мозку лишитись. Я б собі того ніколи не дарував, як останньому пічкурові. Що то за життя, як чоловік свій народ зрадить? А хто не обізветься в таку тяжку годину, то той вже обов'язково зрадив...

Раптом якийсь жіночий голос закликав здалека "паннунцю", і Настуся схопилась, але Грицько не пустив її і, вхопивши руками за руки, із запалом казав:

— Слухай, Настунцю! Ніхто не знає, як мені важко! Ти думаєш, мені тебе не жаль? Але ж то мусить бути, і не може бути інакше, бо ми були б винні обоє, і не могли б бути щасливі, і бог би нам не дав щастя...

— Паннунцю! — кликала тим часом здалека жінка.

Настуся вирвалась з рук Грицька і, крізь сльози поцілувавши його, бо вона тим часом плакала, поки Грицько говорив,— побігла додому.

Грицько подивився довго їй услід і, посуплений, потягся через терни додому.

II

Як сказано було вже на початку цієї достовірної історії, отець Кирило Іванович, або Кирило Матербозький, як говорилося у Києві, запросив Грицька Пісченка до себе на неділю у гостину. Небіжчик старий Пісченко був якийсь колега отця Кирила чи сусіда — того вже за давнім часом докладно дійти не можна. Досить того, що відколи Грицько з'явився у Братському монастирі, забирав його отець Кирило від часу до часу до себе на свята, і Грицько уганяв тоді з мало що молодшою від нього Настусею по чудовому садку попівства.

Відстоявши службу божу й відпросившись у отця префекта, Грицько в святочнім убранні — новій довгій чемері, опоясаній добрим поясом, з киреєю поверх неї, в новій шапці з оксамитним верхом і для повного туалету — з вишиваною шовком хусткою за поясом (подарунком Настусі) попростував до отця Кирила.

Будиночок, де жив протопоп, стояв зараз за Успенською церквою, чи Старою кафедрою, як тоді казали. До року 1633, коли небіжчик Могила, відібравши від уніатів св. Софію, переніс туди свою кафедру, Успенська церква була якийсь час кафедральною: коли 1613 р. уніати "ґвалтовно" забрали у православних св. Софію, київська громада, "за привілеєм великого короля Жигимонта", поручила київському будівничому Волоху Себастіяну Брачі переробити якнайспішніше старинну, ще з князівських часів, і велику, але опущену церкву Успенія,— "бо опала й ошарпалася била вельми і розвалялася". Тоді протягом півчетверті місяця розкидано

верхи муру, "по верхніє окна", побудували його наново, поставили баню й укрили, так що можна було службу правити. Тож і по перенесенню кафедри до св. Софії Успенська церква звалася кафедрою й була найліпшою парафією в Києві: до попівства належало чимало крамниць на ринку, на котрім стояла Успенська церква, а грунт займав цілу Щекавицьку гору, що надав церкві ще небіжчик воєвода Костянтин Острозький, і тут ще попередники отця Кирила завели чудесні сади й городи.

Сам отець Кирило був великий книжник, але не великий господар. В своїм часі він був улюбленим учнем Іова Борецького, тодішнього ректора Братської школи, пізнішого митрополита, і намірявся віддатися науковій і зв'язаній з тим духовній діяльності, забирався до пострижения, аж разом всі ці плани розбили чорні брови дівчини, доньки тодішнього бурмістра київського пана Матвія Мачохи. Кирило пробував перемогти себе, на цілі місяці тікав з Києва, мучився і сох і, нарешті, втративши надію перебороти своє серце, махнув рукою на свої плани й оповів свою біду Борецькому. "Милостивець і меценат" братських спудеїв (так названий він в написі на гробі), пожалкувавши над втраченими почасти надіями, визвавсь одначе сам висватати своєму улюбленцю пишну патриціанку. Йому пощастило, і за кілька місяців Кирило Іванович вже празнував своє весілля, а невдовзі висвячений був на священика. Іов, ставши митрополитом, приділив його до кафедри, а по смерті тодішнього протопопа отець Кирило зостався при цій церкві протопопом.

Кирило, закинувши гадки про монашество, не закинув своїх наукових інтересів. Він уславився в Києві, як дуже начитаний богослов і завзятий бібліофіл. Серед книжних і просвітніх інтересів тихо пролітало його життя, закаламучене двома лише тяжкими пригодами: смертю його милостивця Іова, котрого незвичайно любив і був йому безкінечно відданий, і смертю жінки, що вмерла через рік пізніше, лишивши йому маленьку донечку Настусю. З тих часів життєві інтереси отця Кирила ділились між бібліотекою й донькою, котру дуже кохав.

III

Грицько застав отця Кирила в родиннім кругу: був у нього швагер, син небіжчика Мачохи, що того року був райцею, з родиною своєю, і ще якийсь свояк. Грицька повітали як добре знайомого. Отець Кирило стрічав його дуже радо. В нього давно був уже план — із ним він не вагався поділитись із свояками,— що як воно буде добре, мовляв, якби Грицька женити з Настусею: було б кому передати свої книжки й свою роботу. Отця, Кирила, немало мучило те, що він не мав сина, і хоч навчив свою Настусю не тільки читати й писати, але — що вже зовсім виходило дивно — навчив і латині, одначе розумів, що вона його не заступить.

За обідом піднялася розмова й зараз же перескочила на Хмельниченка. Отець Кирило і Мачошенко знали його особисто, пам'ятали й старого Хмельницького, що був підстаростою за небіжчика Даниловича. Добре пригадували участь Богдана в повстанні Павлюка, коли він був військовим писарем. Мачошенко, покладаючись на незвичайні здібності Хмельниченка, пророкував велике значення його замислу.

— Народ заворушився вже, бачу. Немало й нашого міщанства, мабуть, потягне: он ті ремеснички молоді, що собі чуприни підголюють та вуса по-козацьки запускають. Та й у вас у Братстві, пане Пісченку,— засміявся він до Грицька,— знайдеться, певно, немало охочих проміняти перо на шаблю.

— Що ж, воно не дивно, пане райцю: кожному свій народ милий. І я, коли б на те пішло, не від того був би,— додав він, скинувши оком на Настусю, що змарніла якось за ці дні, неспокійно прислуховувалася до цієї розмови й тепер, на ці слова, разом зблідла.

— Ти? Пішов би в козаки? — здивовано запитав отець Кирило і додав з обуренням: — А не забирай собі в голову того: твоя річ книжка та перо!

— Inter arma silent musae (під час війни замовкають музи),— відповів Грицько.

— Silent, sed non belligerant (замовкають, але не беруться до зброї),— відповів йому в тон отець Кирило.— Ти вже, якби раз пішов на війну, попрощався б уже з наукою, це певно знай: одне з другим погодити не можна. І я за себе скажу: як я тебе люблю, але, якби ти зрадив науці, знати тебе не хочу.

— А проте хто нам відновив митрополію, хто заступив нашу релію (релігію), як не небіжчик гетьман Сагайдачний? — сказав Грицько.

Ця згадка за Сагайдачного утихомирила отця Кирила, що мав велике до нього поважання, але він все-таки додав:

— Ніколи не пристану, аби ти йшов у козаки.

Тут пан райця, скориставшись з цього перемир'я, поспішив перевести неприємну розмову на нейтральну тему.

— Гарно поступає Академія під новим ректором. Знав покійний митрополит, в чиї руки її передати.

— Аякже,— жваво прийняв цю тему отець Кирило.— Гарна то була декламація в неділю. І ти, Григорію, був не останній. Як то ти за геометрію говорив? Щось там від Ксенофанеса.

Ксенофанес значніший з філософів давніх,—

почав декламувати Грицько,—

Обиватель з Греції Кольофонів славних,

Архетипом ніякимсь бога називати,

Без початку й кінця казав признавати.

Змилил однак тот мудрець, бо розум в поганській

Іще ховав темності і владі шатанській...

— От власне! — перебив його отець Кирило.— Хотів я тобі закинути: не повинний був єси казати, що ті славні мужі під владою шатанською перебували.

— Але прошу вас, панотче,— втрутився пан райця, що теж в своїм часі скінчив братські школи.— Адже до Христа весь світ був у власті диявола...

Тут піднявся жвавий диспут й затягся на довгий час. Отець Кирило пішов за допомогою в свою бібліотеку і став виносити один фоліант за другим на побиття своїх противників. Але на цей раз все те мало інтересувало Грицька. Він нудився й думав за свою мандрівку в козаки. Було вже рішення у нього безповоротне — тікати. Тільки розбивався гадками — чи сказати Настусі, чи ні. Хотів сказати, але, побачивши її змучене лице та перестрах, постановив не казати:

— Нащо її мучити! Нехай трошки пізніше довідається.

IV

Уночі під вівторок Грицько Пісченко викрався з двома товаришами з Братства мандрувати на Низ.

Все було продумано наперед: вони прилучились до ватаги, що їхала з хлібом до Черкас. Треба було стерегтися застав і сторож, що польські

старости, передчуваючи рухавку, могли розставити. На цей раз таких застав на тій дорозі ще не було, і спудеї щасливо добралися до Черкас, але тут далі, на пограниці "диких степів", було вже небезпечно: старостинський уряд пильнував утікачів і уряд міський мав йому помагати, хоч не дуже пильно те робив. Не пускали без причини на степ, не перепускали борошна, коней, запасу. Але всеможний посередник — гріш улегшував як всюди, так і тут справу. Кандидати на козаків, котрих назбиралось і без наших спудеїв досить, тікали ватага за ватагою далі на Низ,— входили в порозуміння з сторожами й мостили дорогу в степи під ріжними причинами.

На цей раз було умовлено, що кілька міщанських ватаг вийдуть в степ за сіном і під тією покрівкою виберуться при них охочі. Виїхавши нарізно з усією "оказією", панове молодці з'їхалися в степу в трьох милях за містом Чигирином, коло Попового байрака. Тут, злучившися докупи, вже разом, кінно й оружно, боронь боже якої стрічі, рушила їх ватага, близько ста мужів, в Дикі Степи, "неготовими дорогами", обминаючи можливі стрічі з реєстровими або якою жовнірською хоругвою. Про саму Січ невідомо ще було напевне, чи перейшла вона до Хмельниченка, чи тримається там реєстрова залога. Про Хмельниченка казано, що він подався до Криму — закликати татар, і не знати було, де його шукати. Приходилося розпитуватись з великою обережністю. Але по чотирьох днях дороги провідник показав своїй ватазі сіру пляму на білім степу й утішено сказав:

— Ото вже козацька залога.

По чім він те викомбінував, то був його секрет, але то дійсно була застава Хмельниченка: стояла в байраці й стерегла табір, що стояв на Дніпровім острові Буцьку. Самого Хмельниченка не було — він з кількома прибічниками був у Криму. Ввечері того дня Пісченко з товаришами могли собі зажити автентичного козацького кулішу, звареного у великому казані й розлитого у ваганки на братію.

V

Грицько справді вигадав для Настусі цілий тиждень. Прийнявши його мовчання за добрий знак, думала вона, що він залишив свою гадку, і тільки через тиждень пізніше дійшла до неї звістка, що Пісченко втік. Вона зомліла з жалю і потім розхворілася так, що отець Кирило не міг собі дати ради. Трошки втішала її записочка, написана до неї Грицьком перед тим, як утік, і передана їй аж пізніше, якось через десяті руки. Грицько повторював свої доводи, що мусить іти в козаки, кріпив надію скоро побачитись, "коли славне військо козацьке своїх ворогів потопче".

"Потопче, але коли ж то буде? І ну ж що з Грицьком до тих часів станеться!" — Настуся тужила і в'яла, а отець Кирило, дивлячись на її тугу, сердито перекидав книжками й посилав нелегкі бажання на голову славного війська козацького.

Тим часом вісті про козачу рухавку ставали все поважніші. На початку весни прийшла звістка, що Хмельницький увійшов у порозуміння з татарами. Коронний гетьман Потоцький бив на ґвалт про новий бунт, а хоч король Володислав накликав його, аби, не допускаючи до кровопролиття, якось спокійно залагодив справу з Хмельницьким, та цих накликувань не слухано, тим більше, що королеві з його ненависним канцлером Осолінським закидали тайну змову з козаками. Кварцяному війську й реєстровим козакам велено зараз по Великодніх святах рушати в похід; обидва гетьмани мали йти з військом.

Великдень був того року ранній; сніг упав у саму Великодню ніч, і люди везли свячене на санках. Звичайна радість Великодніх свят багато тратила від цього зимового краєвиду. Ще сумніше було на серці в Настусі, бо звикла стрічати це свято з Грицьком, що, бувало, приходив до них рік річно просто з утрені й розговлявся з ними. Зате з якою увагою слухала вона тих нецікавих раніше воєнних справ! Але з отцем Кирилом не могла вона про них розмовляти, бо той зараз гнівався, починав викрикувати на Грицька й винуватити його, що розбив йому всі плани — адже він мав женитися з Настусею, стати священиком при Успенській церкві, мешкати з ним разом, щоб не розлучати його з донькою, і з ним разом працювати над многолітньою його працею —

щось ніби як догматика в текстах, а по смерті дістати в спадщину його протопопію і його бібліотеку. І оці всі плани розбивала геть ота Хмельниччина. Як було не гніватись отцю Кирилу!

VI

Нарешті сніг зник, все зацвіло, київські гори заквітчалися білими вишневими, грушевими, яблуневими садками. Настуся поралася в садку, готуючи грядки на квіти. То був чудесний квітничок, який рідко в якої панночки можна було подибати в тодішнім Києві: було тут багато гвоздик, рути й улюбленого в ті часи шафрану. Настуся кохалася в цім квітничку й просторому саду, де було багато вишень, морелів, горіхів, шовковиць, а за ними довгими рядами стреміли виноградні лози. Але тепер робота в садку її дуже мало тішила. Четвертий місяць доходив, як зник Грицько, і від нього не було ніякої вісті, їй було так сумно й похмуро, а навколо все сміялось і веселилось, спішило жити й тішитися життям.

Та й не сама Настуся пускала повз очі весняну красу. Вісті, що приходили з коронного війська, все більше непокоїли польську шляхту, а з ними й усіх заможніших і "статечніших". По тім великім поході чекали вістей про взяття у неволю Хмельницького, а натомість по Вознесенні розійшлася чутка, що польське військо пропало. Ніхто тому не вірив, але дійсно за кілька днів прийшла докладніша вістка, що реєстрові козаки прилучилися до Хмельницького, що передове польське військо знищено, що гетьмани відступають, а на Зелені свята як грім грянула новина, що й головне польське військо загинуло в Гороховій діброві під Корсунем і обидва гетьмани поїхали в татарську неволю.

Відколи світ світом, не пам'ятали люди нічого такого! Вся та зневажена, пригноблена Русь підіймала голову, натомість на шляхту напав страшенний переляк. По знищенню коронного війська під Корсунем зісталися без усякої оборони проти козацького війська всі, кому тієї оборони було треба. Скоро наспіла вість про Корсунщину, шляхта почала пакуватись на вози з жінками та дітьми, покинувши свої

замочки по містечках і селах. Дійсно, треба було спішитись. На Задніпрянщині, народ рушився, скрізь, так що Вишневецький з своїм полком не міг пробитися до Києва й мусив відступати на північ. Щодня доходили звістки, що там або там зібралися "своєвільні купи", порізали жидів і шляхту; перестрашена публіка немилосердно побільшувала ще всі ці вісті, хоч вони справді й без того були страшні. В Київ з'їхалося багато шляхти з околиці та шукали собі захисту по монастирях латинських, а особливо православних, ховаючись від київської "черні", що недвозначно показувала співчуття до козаків. По Києву кружили іронічні вірші, складені місцевими "літератами" про польське військо і його провідників:

Которії прийшли Хмельницького аби піймати,

Самі в неволю у султанську впали,

Поїхали бучно до Криму ридвани —

З совітниками обоє гетьмани...

Або знов інші, на взір народної пісні:

Висипався Хміль із міха

І наробив ляхам лиха,

Показав їм розуму,

Вивернув дідчу думу...

Але все, що було молодшого, завзятішого, не задовольняючись роллю глядача, тікало до війська.

Одного дуже красного майового ранку отець префект Братської Академії прийшов до отця ректора з сумною новиною, що на старшім курсі лишилося лише три спудеї, і то калікуваті; решта повтікали, очевидно — до війська. На цеє отець Гизель, чоловік завзятий і великий український патріот, хоч з роду німець, сказав:

— Що ж, отче, може, вони тепер там і потрібніші!

Взагалі київське духовенство дивилося на козацтво більше як на оборонців віри й рущини, хоч, як люди "статочні", не без того, щоб не боялись своєвільної шарпанини. Отець Кирило поглядав на свої книги й потішав себе думкою, що того вже скарбу козаки не рушать.

VII

Настуся десь в повітрі ловила найсвіжіші вісті про козацьке військо. По Зелених святах Хмельницький прислав до Києва лист, аби кияни готувалися до його приїзду. Ця вістка дуже утішила її, бо ж з Хмельницьким, розуміється, мусить прибути в Київ і Грицько. Кілька днів прожила вона в тих радісних надіях, кожної хвилі сподіваючись на Грицька; але час минав, а його не було. Нарешті прийшла вже звістка, що Хмельницький став табором під Білою Церквою й до Києва не збирається. Але щоб Грицько з Білої Церкви не міг приїхати до Києва, то вже зовсім годі було й гадати. Настуся не знала, що вже собі й думати. Аж одного вечора служниця прибігла сказати, що якийсь козак привіз листа до неї. Настуся подякувала долю, що це сталося під час неприсутності отця Кирила, бо той був на відправі в церкві, й побігла скоріше за тим листом. Справді, лист був від Грицька Пісченка.

Він писав, що ніяк не може приїхати сам до Києва, бо порубаний під Корсунем, хоч і без всякої небезпечності для життя; що сподівається скоро одужати й прибути, якщо козацьке військо довше постоїть під Білою Церквою, і що він її й тепер, як завсіди, любить. Це короткий зміст того довгого листа, повного запевнень про любов і ентузіазм, який

панував в козацьких рядах по тих нечуваних перемогах над польським військом. Незважаючи на вість про рани Грицька, лист незвичайно втішив Настусю, і вона його читала й перечитувала без кінця і ліку: головна річ в тому, що Грицько її любить й приїде незабаром до неї.

Але її чекало нове розчарування: Грицька не було як не було, а натомість стали приходити вісті, що війна розпочинається наново, що польські війська зібрані на Волині, що там вже йдуть битви з козаками і що сам Хмельницький збирається з головним військом з-під Білої Церкви на Волинь. Звичайно, не було найменшої надії, щоб такий завзятий козак, як Грицько, в тих обставинах відстав від війська й поїхав до Києва.

VIII

Грицько Пісченко був досить сильно порубаний під Корсунем і перележав три місяці на місці, а коли міг рушити, військо вже з-під Білої Церкви пішло на Волинь. Хмельницькому дуже немила була ця перспектива дальшої війни, але, зневірений в охоту сейму щиро полагодити справу, провокований зібраними проти його військами, під проводом Заславського й Вишневецького, він для свого забезпечення мусив йти проти них. Грицько перебував при головному відділі війська і в Волинській війні мав знову нагоду вислужитися. Належачи ще до перших кадрів козацтва, він був добре відомий Хмельницькому, і той дуже цінував його здібності.

— То справедливий козак, — казав про нього не раз Богдан, — чи ворожу ватагу знести, чи лист написати — то все утне, як на те здався.

Грицько справді переходив все від якогось воєнного доручення до канцелярської роботи при гетьмані, де мав товаришем колишнього київського писаря, овруцького шляхтича Івана Виговського, виміняного "за одну шкапу" Хмельницьким у татар по жовтоводській битві. Цей тоді ще не здобув собі такого незвичайного впливу та віри у гетьмана й

разом з Пісченком служив для ведення ріжнорідної кореспонденції, яку провадив гетьман.

Лежачи в Корсуні довгі місяці, Грицько мав більше часу й уваги для свого кохання, думав і тужив за Настусею. Але тепер його знов обійняв той підвищений духовний настрій, що обіймав і цілі маси руського народу — свідомість незвичайної ваги тих подій, які на його очах творилися і в яких брав він участь. Не бувши природженим козаком, здобувши вищу, як на той час, освіту, Пісченко підносився над рівнем спеціально-козацьких інтересів, що панували над провідниками руху і над самим Хмельницьким, "добрим молодцем, давнім запорожцем". Така вузькоглядність проводирів трохи завдавала йому жалю. Перед очима Пісченка носилася перспектива увільнення цілого народу "росского", по шкільній термінології, "аж до Вісли, Люблина й Кракова".

Їхати до Києва не було що й думати. Рушаючи на Волинь, Грицько переслав листа до Настусі, де потішав її, як умів. Пилявецька катастрофа, коли Польща вдруге нагло стратила військо в боротьбі з козаками, надавала ще поважніше значення війні: всі з напруженою увагою слідкували, що з того вийде, й розуміється, Грицько тепер нізащо не поїхав би з війська. Похід був тяжкий. Почалися осінні дощі, болоття, Хмельницький, не спускаючи з уваги нарад елекційного сейму в Варшаві, поволі, навмисне тягнучи час, посувався на захід: стояв під Львовом, потім під Замостям, Грицька, як і багатьох інших, ця тяганина нудила й дражнила; чому не використати час, поки Польща без короля й без війська не могла собі дати ради, не перевернути тієї Польщі догори ногами й не визволити український народ на віки вічні!..

Натомість прийшла вість про вибір короля, а заразом і лист від нововибраного Яна Казимира до Хмельницького, де він, дякуючи за "афект" до нього (Хмельницький ратував дуже за його вибір), обіцяв задовольнити жадання козаків та хотів, аби Хмельницький відвів своє військо "на Україну" чекати королівських комісарів. Хмельницький звелів бити з гармат на "віват" новому королю, показував велику радість, і 14

падолиста козацьке військо рушило назад, взявши незначний викуп з Замостя.

Поволі рушило військо по падолистовому грудді й бездоріжжю. Грицько був дуже незадоволений таким несподіваним кінцем війни, й під впливом цих думок його ще більше тягнуло в Київ, скоріше побачити Настусю. Але гетьман якраз показував йому особливу ласку, і Грицько в усякім разі мав стільки поваги й любові до нього, що не хотів би зробити йому прикрість, відпросившись наперед.

IX

У неділю 17-го грудня 1648 р. в Києві було велике свято; мав прибути Хмельницький Волинським шляхом від Білгородки. Про це було повідомлено наперед, і місто, духовенство і все, що було живого в Києві (крім тієї перехованої шляхти, розуміється), готувалось приймати "протектора руського народу і грецької релігії", тим більше — помиреного тепер з королем. Митрополит Сильвестр Кос разом з патріархом ієрусалимським Паісієм, що пробував тоді в Києві, чекаючи Хмельницького, з усім головнішим духовенством, з магістратом, з братством виїхав йому назустріч пополудні. Сила-силенна народу з Київа і з околиці рушила теж на Білгородський шлях. Коли Хмельницький зблизився на чолі старшини, на чудеснім воронім, багато вбранім коні, з білими перами на соболиній шапці, патріарх з митрополитом вийшли з саней йому назустріч з хрестом та свяченою водою. Хмельницький і старшина злізли з коней і підійшли до хреста. Тут приступив магістрат та підніс гетьману хліб-сіль на срібній тарілці. По цім стала пописуватись Академія: один з професорів виголосив латинську промову, де величав Хмельницького як "Нового Мойсея, опікуна, спасителя, свободителя народу від лядського іга єгипетського",— "для того то і названий був Богданом — від бога даний руському народу". По тім пішли многоліття й слава. Сила народу переймала кожний оклик, із замку почали бити "славу" гармати, а далі спудеї Академії стали співати кант:

Вічної похвали от нас єсть достоїн

Храбрий на землі і на морі воїн —

Войск запорозьких Хмельницький старіший,

Вождь ізрадніший.

Отечество над вся паче возлюбивий

І його ради ні во что вмінивий

Розкоші, покой, користі, інтрати,

І вся привати і т. д.

При співанні того канту патріарх запросив Хмельницького в сани митрополита, в котрих вони приїхали, й посадив митрополита по ліву руку, а Хмельницького по праву від себе. Оточений кінною старшиною і масою народу поїзд звідти під'їхав до відновленої покійним Могилою Софійської кафедри, де його стріло духовенство в ризах і зараз почалося богослужіння.

Отець Кирило теж був між зібраним духовенством, і його запрошено звідти на перекуску до митрополита, що приймав у себе гетьмана. Коли він, скинувши ризи і взявши теплу керею, з своєю довгою палицею з срібною головкою у руці, виходив бічними дверима з кафедри, до нього приступив якийсь молодий та гарний козак і поцілував його в руку.

— Чи пізнаєте, панотче, мене? — спитав він.

— Я — тебе? А ти ж звідки?

— Я Грицько Пісченко, коли пам'ятаєте. Справді Грицька досить трудно було пізнати. Він обсмалився й наче виріс, мав страшні вуса, поважну поставу і був багато по-козацькому вбраний. Отець Кирило в першу хвилю зрадів з несподіванки й почав з ним чоломкатись, але разом спинився:

— Чекай! Я з тобою, як з добрим, а ти зо мною як? Казав я тобі — не подарую, якщо підеш до війська. Я сподівався з тебе на старості літ потіху мати, а ти науку покинув та бач — який лицар! А був би з тебе добрий богослов! Як ти тоді декламував Ксенофанеса, га? Тільки то схибив, що казав за ту власть диявольську...

Грицько сумно прослухав тієї бесіди.

— То так мене стрічаєте, отче? — гірко сказав він.— Я скільки разів був в небезпечності, груди свої наставляв, крові своєї не жалував за наш народ та потішав себе, що стрінете мене, як доброго сина свого народу, а ви натомість...

— Та що ж,— утихомирився трохи отець Кирило,— за заслугу тобі слава, а мені все жаль: наче сина мав і втратив.

Духовенство вже все виходило з кафедри, й отець Кирило мусив спішити.

— Чи ж позволите цього року бодай на кутю прийти, як давніше? — спитав козак.

— Приходь, хто ж тобі боронить? Тільки мені все шкода... — відповів отець Кирило, прощаючись з ним.

X

Отець Кирило, вернувшись до господи, оповів Настусі свою зустріч а Грицьком, але, помітивши, що вона незвичайно з того втішилася, додав:

— Викинь ти його з голови! Я з його сподівався на старість потіху мати, але мені козака в зяті не треба,— і, щоб перервати неприємну розмову, він пішов до своєї світлиці й зачинив двері.

Ці слова були дуже прикрі Настусі, але над усім панувала тепер у неї радість, що Грицько вернувся живий і здоровий, що вона його скоро побачить і що він, видко, її пам'ятає, коли просився до них на кутю.

Нарешті наблизився і той так жаданий Святий вечір. Як звичайно, прибрано було все, й отець Кирило засів до столу "со чадами і домочадцями". Настуся, що нетерпляче чекала й дивувалась, що Грицько забарився, зараз учула, що хтось застукав, і вислала хлопця.

Справді то був Грицько Пісченко. Він увійшов тихенько в синім жупані, підперезаний турецьким шалевим поясом з багато кованою шаблею. Почоломкався з отцем Кирилом і нерішуче став перед Настусею, що зачервонілась і засоромилась, розрадувана й щаслива, що його бачить.

— Ну, Григорію, сідай скорше! — сказав отець Кирило, і святовечірній обряд пішов звичайним порядком.

Покінчивши з кутею й відіславши службу, отець Кирило зістався при столі з донькою і Григорієм та ще одним далеким свояком, що звичайно з ним разом їв кутю. Пішли оповідання й розмови. Грицько, учасник цілої війни і близький до Хмельницького чоловік, багато чого мав розказати; і незчулись, як заспівав півень.

Потішений розмовою отець Кирило казав Грицькові приходити, поки буде в Києві, але, прощаючись з ним, сказав:

— Тільки-то пам'ятай, Григорію: я тебе люблю й тобі радий, але зятем я козака мати не хочу, тож і не забирай собі чогось у голову. Було мене слухатись, як казав не йти у козаки.

Завзятий був старий.

XI

Пісченко, по приїзді до Києва, мав багато роботи в гетьманській канцелярії. Виговський поїхав на Різдвяні свята додому; роз'їхалися й деякі інші "літерати". Тим часом Хмельницький вів доста велику кореспонденцію, і проволоки вона не терпіла. Тож і другого дня Різдва Пісченко перед службою божою прийшов до воєводської палати у замку, де жив тепер Хмельницький, до роботи. Хмельницький пізно вернувся з вечора від патріарха, у котрого часто бував ці дні й довго просиджував, і Грицько, не ждучи його виходу, приладився до роботи. Хмельницький дійсно вийшов до його аж перед самим богослужінням.

— Гаразд, синашо,— привітав він Грицька,— що ти вже коло роботи, а я заспав — засидівся у панотця, аби ти чого злого не подумав.

Хмельницький був веселий і говіркий, що часто бувало з ним в ці останні дні. Він взагалі переживав, видко, якісь важливі внутрішні переміни, часто задумувавсь, а то знов бував балакучий, в якімсь піднесенім настрої. Це тлумачили переважно впливом розмов з патріархом, чоловіком дуже освіченим, з широким політичним світоглядом. Грицько почав здавати гетьманові справи з своєї кореспонденції, але Хмельницький перебив його:

— Але що ти виглядаєш якось сумно, мов би що загубив? Признавайся!

— Та я нічого...

— Кажи кому іншому! Що тобі сталося?

— Та сором ніби сказати, батьку! За дівчиною тужу.

— От тобі на! Нехай вона за тобою тужить, а не ти за нею.

— Та й вона тужить...—і Грицько оповів цілу історію, як вони любилися з Настусею і як отець Кирило нагло змінився до його, постановивши, що не віддасть доньки за козака.

— Прозивається Кирило Іванович? Та я його знаю гай-гай ще відколи!

— Може бути! Він теж казав, що вас знав!

— То в його одна донька? Гаразд, я вже знаю. А тобі кажу, що все це вийде на добре,— як мене знаєш! А тим часом не журись, і по служенію ото допиши.

Грицько, хоч не давав особливого значення словам Хмельницького, трохи одначе потішений був, поділивши своє горе з кимось іншим.

Другого дня — на св. Федора Начертаного — Хмельницький святкував свої іменини. На служенію патріарх причащав його і взагалі показана була йому всяка можлива честь. По служенію Хмельницький приймав у себе у воєводській палаті патріарха, митрополита, поважне духовенство, значніше міщанство. Це було щось посереднє між обідом і перекускою: подали горілки і при них солодкі закуски, пампушки з часником — на фундамент, далі — особливу якусь яєчню з ріжними травами, якої теперішні господині зовсім не знають, залиту мигдалевим оршадом рибу-осетрину з шафрановим, улюбленим в ті часи соусом; пили горілки, мед, пиво й різні вина — і привезені, й місцеві: в Києві тоді було багато винограду, особливо на монастирських і церковних грунтах.

Коли встали з-за столу, Хмельницький спитав між іншим митрополита:

— Щоб не забути: чи є, отче, може, тут з вами Матербозький протопоп?

— Єсть, а може, маєте що до нього?

— Маю, якби ви були ласкаві мені його показати? Я його колись знав, та не пізнав би вже. Митрополит покликав до себе отця Кирила.

— От вже б не пізнав ніяк вас, панотче! — сказав до його гетьман, коли він надійшов.

— Чи можу служити ясновельможному? — запитав отець Кирило, поклонившись гетьманові.

— Маю до вас, отче, орудку, та не знаю, коли б мені з нею до вас можна було звернутися.

— Кожного часу готовий я, коли чим можу служити.

— Е, то орудка не мала, треба її докладно розібрати. Коли вам добре, то я до вас зайду завтра по служенію.

Отець Кирило заявив свою готовність прийняти у себе гетьмана й відійшов, ломлячи голову над тим, як його приймати, такого несподіваного й поважного гостя, а ще більше — що б то могла бути за "немала орудка". По довгих міркуваннях прийшов він до дуже невеселої гадки, що, мабуть, гетьман, осівшись в замку на Киселівці, потребує тих Матербозьких грунтів, що на Щекавиці. І вернувши додому, отець Кирило почав витягати старі акти, на які опирались були права Матербозькоі церкви на грунти, аби боронити її права перед ясновельможним гостем.

XII

Отець Кирило умисно трохи раніше скінчив служеніє, щоб самому поглянути, як прибрали хату до стрічі гетьмана. Та прибрали добре. Вистелили світлицю килимами, придбали доброго вина й відповідної перекуски. Настуся убралася в найкращу свою одежу, й отець Кирило вислав глядачів — виглядати гостей.

Хмельницький вибрався в гостину з паном Антоном Ждановичем, київським полковником, але взяв з собою й Грицька Пісченка. Грицькові він нічого не казав ані про свій замисел, ані про свою розмову з Матербозьким протопопом, але, коли Грицько тепер почув, що гетьман їде до отця Кирила, мусив догадатися, що гетьман щось хоче для нього зробити, і, не знаючи, що з того вийде, з великим неспокоєм їхав перед гетьманом із замку на Киселівці на подільський ринок. Кілька гарно убраних джур їхали за ними.

Був ясний морозний день, перед полуднем. Гетьман, виїхавши на ринок, де стояла Успенська церква, сказав Грицькові зачекати з джурами тут, а сам з полковником і з іншими джурами поїхав до попівства, й Грицько зостався зі своїми страхами й надіями.

Глядачі справді заздалегідь сповістили отця Кирила, що гетьман наближається, й ще гості над'їздили до подвір'я, а вже отець Кирило стояв у воротах, здалека вітаючи гетьмана.

Гетьман з полковником лишили під воротами джурів при конях, а знов іншим на руки скинули в сінях свої підбиті хутром кереї й шапки. Гетьман мав на собі ясно-синій жупан з дорогими ґудзиками, підперезаний шальовим поясом; він був ще не старий, високий і сильний чоловік, з чорнявим, сухим і кістлявим лицем, як часто й тепер між чигиринцями; був веселий, "в гуморі".

На порозі світлиці чекала гетьмана Настуся, а служниця держала поставець з пляшками. Гетьман з полковником випили по чарці доброї горілки й, закусивши по-різдвяному не солодощами, а смаженою ковбасою, посідали на ослоні, а Настуся вийшла.

— Гарну доньку маєте, панотче! Шкода таке добро у себе укривати, — сказав гетьман.

— Що ж — вона мені не заважає! — відповів отець Кирило.

— Знаю, але час би їй і в своїй хаті панувати. А ми власне до вас у цій справі, їздили ми, бачите, по степах, по горах, по глибоких ярах, гонилися ми за великими звірями і загнали ми куницю аж у вашу столицю. Побачили ми слід до вашого двору, аж тепер бачимо, що то не куниця, а красна дівиця. Але знаємо й на той товар купця — маємо доброго молодця. Отже ваш крам, а наш купець, чи підійде наш добрий молодець?

Отець Кирило із зачудованням слухав таких несподіваних речей.

— Жартуєте, пане гетьмане!

— З жартами так далеко не їхали б, — відповів гетьман.— Та й не така це річ, щоб жартувати. Скажіть же нам, чи згодиться наш купець, добрий молодець?

— Як же зветься ваш купець, коли на те йде?

— З доброго роду й доброї слави, козак славний, а на ім'я зветься Грицько Пісченко.

— Грицько Пісченко! — із зачудованням скрикнув отець Кирило.— А ви ж звідки його знаєте, ясновельможний пане гетьмане?

— Де ж би мені його не знати: булисьмо з ним разом і на Жовтих Водах, і під Корсунем, і під Пилявцями, і під Замостям — скрізь з ним бували. Козак добрий, на все здався. Правда, пане полковнику?

— Еге ж, хлопець добрий, не пожалкуєте, панотче, як матимете такого зятя.

— Що ж, панотче?—запитав Хмельницький, — яке ж буде на це ваше слово?

Отець Кирило опинився в дуже трудному стані. Який там не є славний козак Грицьхо, але ж він не може бути таким богословом, якого треба, аби бути помічником і наслідником отця Кирила. Не відмовити ж гетьманові!

— Що ж, то нехай донька скаже, то її річ.

Покликали Настусю.

— От, доню, сватає тебе Грицько Пісченко. Чи маєш свобідну волю йти за нього?

Настуся застидалась, і замішалась, і не могла нічого сказати.

— Що ж, доню? — вдруге запитав отець Кирило.— От пан гетьман чекають твоєї відповіді.

— Маю,— ледве чутно, спустивши очі, сказала Настуся.

— От і гаразд! — утішився гетьман. Обміняли хліб святий: не забув і його запасливий гетьман. Послали за молодим. Настуся винесла на тарілці рушники пов'язати сватів.

— От, синашо,— сказав гетьман Грицькові, як той прийшов.— Казав тобі не журитись — от воно на моє й вийшло: висватав тобі красну дівицю. Дай вам, боже, в добрі та в гаразді проживати, нас, старостів, добром споминати. І ви, панотче! Маєте доброго зятя, то вже вам кажу: буде мати що їсти, й пити, і в чім походити!

То вже говорилося при чарці: тим часом з'явилася і випивка, й перекуска.

— Ну, панотче,— сказав гетьман, закусивши,— будемо говорити тепер далі... Кажіть, який посаг даєте за донькою? Бо наш молодець неабиякий! Від завтрашнього дня наставлений Грицько Пісченко сотником у Києві. Правда, пане полковнику?

— Правда, пане гетьмане, буде собі у Києві сотникувати, аби міг і війську служити, і молоду жінку пильнувати.

Грицько й отець Кирило поклонилися низенько гетьманові за таку ласку. І то сказати, такому молодикові сотниківство, та ще у Києві! Гетьман ще побалакав і, прощаючись з отцем Кирилом, сказав якнайскорше готуватися до весілля.

А Грицько — Грицько, розуміється, не поспішав з господи отця Кирила й міг тепер уже досхочу наговоритися з своєю Настусею.

От яка достовірна історія сталася 28 грудня 1648 року. Про дальше нема чого довго розказувати. Перед заговінами було весілля. Сильно там гуляли. Велика біда була курячому, гусячому роду. Отець Кирило справив добрий посаг доні, але не прийшлося тому добру красуватись на возі, їдучи до нової хати, бо зять пішов у прийми. Грицько справді дістав зараз київське сотниківство, і в козацькім реєстрі 1649 р. може кожний цікавий і тепер його прочитати на чолі київської сотні. Оце все — що Грицько зостався в Києві і мав мешкати при тестю, — трохи помирило отця Кирила з своєю долею; хоч, розуміється, далеко ліпше

було б, якби Грицько не зрадив богословію й по тестеві перейняв парафію й бібліотеку.

Але тоді не було б і цієї достовірної різдвяної історії.